

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2021.13.05>

Пилипишин П.Б.

к.ю.н.,

докторант кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова

ЛЮДИНА-НОУМЕН ЯК АВТОНОМНИЙ ІНДИВІД У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА І. КАНТА

Постановка проблеми. Особливу цінність для індивідуалізму становить філософія Канта, в якій він проблемі особистості відводить центральне місце. Більше того, ідея особистості не просто розчиняється в індивідуалістичних концепціях, а розглядається ним у співвідношенні індивідуального – універсального в людині, визначаючи допустиму міру того й іншого. Навколо цього співвідношення І. Кант складає цілий комплекс проблем, оскільки зачіпаються як окремі наукові дисципліни, так і загальнокультурні, філософські та світоглядні уявлення про передумови та перспективи подальшого розвитку людства і природи. В результаті поняття особистості в подальшому розвитку філософії права набуває все більшої значимості. Тому філософія цього мислителя чи не вперше виходить за межі вирішення традиційних філософських проблем та теорії пізнання, тим самим визначаючи кордони індивідуалізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософія І. Канта цікавила багатьох науковців, зокрема Н.І. Гіббадулліну, А.С. Бандурку, А.В. Ботвінову, Н.Р. Вакулич, М.І. Данилову, О.М. Корх, Т.І. Костіну, В.В. Коромислову, А.Г. Хайрулліна, Ю.О. Федорову, З.В. Шевченка та ін. Разом із тим їхній науковий аналіз не стосувався розкриття індивідуалістичних ідей І. Канта.

Мета статті полягає у розкритті індивідуалістичних ідей у філософії права І. Канта.

Основний матеріал дослідження. За двісті років, можна сказати, вже склався певний «стереотип» руху «вперед від Канта», заданий

Фіхте і втілений Гегелем. Цей рух характеризується спрямованістю від кінцевого розуму до нескінченного, від індивідуалізму до універсалізму, від автентичності в пізнанні тієї чи іншої сторони до їх розчинення в загальному процесі і «зняття інакшості», за Гегелем, від автономії культурних сфер до їх злиття в якусь єдину, «вищу» форму духовності. Виражена в різних варіантах, ця загальна тенденція останніми роками актуалізується у вирішенні таких проблем, як проблема раціональності (її «долі»), кордонів, співвідношення різних типів), проблема «науковості» взагалі, проблема синтезу наук, єдності наукового знання, проблема співвідношення пізнавального і ціннісного підходу до дійсності. Явно або неявно вирішення цих епістемологічних проблем пов'язане з питанням про можливість цілісного ставлення людини до світу і навіть з мрією про відновлення втраченої нібито колись духовної єдності людини з природою. Звідси великий інтерес до вивчення індивідуалізму, прагнення включити цей досвід як в епістемологічний, так і в світоглядний горизонт сучасності [1, с. 12–13].

І. Канта часто порівнюють із Сократом, оскільки обидва філософи приділяли багато уваги проблемам індивіда. Сократ і Кант розкривають людину однобічно. Так, людина за своєю природою у еллінського мудреця добра, натомість у Канта – зла. У Канта індивідуалістичні тенденції окремої особистості жорстко обмежуються поняттям «зла». Сталою рисою людської природи є схильність до зла [2, с. 37]. Людина, за Кантом, не лише

має схильність до зла, але вона ще й егоїстична. Як вказує філософ: «з того дня, коли людина починає говорити від першої особи, вона всюди, де тільки це можливо, проявляє своє любиме Я (Selbst) і егоїзм розвивається нестримно, майже відкрито (адже йому протистоїть егоїзм інших людей) або таємно, щоб позірною самовідданістю та уявною скромністю возвеличитись у думці інших» [3, с. 358]. Німецький класик є рішучим противником будь-яких егоїстичних проявів, властивих людській натурі (логічних, естетичних або моральних). Кант відстоює повний контроль розумом над душевними проявами людини та приборкання егоїзму. Філософ протиставляє егоїзму такий образ думок, за якого людина аналізує своє «Я» не як увесь світ, але лише як частину його [4, с. 78].

Можна було б у цьому контексті вказати на ідентичність позицій Канта і Гоббса, однак, на відміну від останнього, зло у Канта – не вроджена якість і не людина має негативні вроджені схильності, а є людська схильність до зла, і ці тенденції неможливо подолати. До зла і підступності штовхає індивідів тваринний егоїзм, незважаючи на наявність у них гуманності та особистої гідності. Людина лише як істота у собі повністю моральна та добра [2, с. 37–38]. Отже, для Т. Гоббса та І. Канта причини розгляду людини з індивідуалістичної позиції є різними. Так, люди для Т. Гоббса в «природному стані» будуть боротися за владу, воюючи одне з одним. Тотальній війні можна запобігти лише бажанням вижити, а отже, згуртуватися і утворити соціум. І. Кант, з іншого боку, перш за все розглядає людей як моральних осіб, які наділені гідністю та автономією. Людські стосунки у філософській системі І. Канта базуються на повазі та визнанні. В групі та спільноті ми об'єднуємося на вільній основі, дотримуючись певних кордонів [5, с. 145–146]. «У моральній філософії Канта є певні аналогії з моделлю людини Гоббса, навіть якщо їхні доктрини в інших аспектах докорінно відрізняються. Обидві доктрини припускають

самодостатнього індивіда, що вибирає; обидві включають у себе певні стримані стосунки між особами. Для Гоббса фундаментальною рисою громадянського та морального об'єднання, що веде до стриманості, є рівність можливостей; для Канта це визнання кожною особою, кожним іншим буттям рівноцінних моральних можливостей як потенційно вільної та раціональної волі, члена королівства цілей, з раціональною здатністю розуміти та приймати моральний закон як свій номос. Між такими особами стосунки керуються принципом поваги» [6, с. 216].

Згідно з Кантом, людина, попри схильність до зла, має задатки добра, позаяк її власний розум постійно нагадує їй про необхідність слідувати надприродним вимогам обов'язку. На думку Канта, завдання морального виховання якраз у тому й полягає, щоб добрі задатки змогли взяти верх над властивою схильністю людини до зла. І незважаючи на те, що зло споконвічно в людині переважає, задатки добра також постійно дають про себе знати, проявляючись, наприклад, у вигляді почуття провини. Тому, згідно з Кантом, будь-яка нормальна людина «ніколи не вільна від провини», яка становить основу моралі. Не може бути названий істинно моральною людиною той, хто завжди впевнений у своїй правоті і не схильний до докорів совісті [4, с. 79–80].

Людина постійно повинна вдосконалюватися та прагнути добра. У Канта носієм індивідуалізму виступає не сама людина, а її свобідна воля, що передує будь-якій дії. Воля є першопричиною добра та зла. Добро ми маємо у тому разі, коли найвищий принцип (воля, згідно з Кантом) нас направляє діяти згідно із законом та на його користь; зло тільки тоді виникає, коли налаштує кінцевий принцип нас вступити у протиріччя із законом [7, с. 100]. Філософ стверджує, що «людина повинна розвивати свої здібності до добра. Провидіння не вкладало їх у неї в уже готовому вигляді, це тільки одні здібності, що не відрізняються у моральному відношенні. Самій себе вдосконалювати, самій себе

виховувати й у разі схильності до зла розвивати у собі моральні якості – саме в цьому обов'язки людини» [8, с. 449, 450].

Кант подібно до Декарта стоїть на позиціях антропологічного дуалізму, але його дуалізм, на відміну від декартівського, – це не дуалізм душі і тіла, а особливий морально-природний дуалізм. Згідно з німецьким класиком, людина є двоїстою істотою, позаяк належить одночасно до двох світів: світу розуму і світу природи. Як живий організм, тобто як природна істота, людина не вільна від невблаганних законів природи, але вона має свободу вибору вчинків як носій розуму. Як мислить Кант, якби людина підпорядковувалася виключно своїм природним потягам, то її життя було б не чим іншим як хаотичним розгулом пристрастей: кожен індивід дбав би лише про негайне задоволення власних егоїстичних потреб і спонукань, його дії стояли б поза мораллю, оскільки в такому разі не могли б бути кваліфіковані як добрі або злі [4, с. 79–80].

Отже, Кант поділив Універсум на два окремі світи – феноменів і ноуменів. Людська істота, за Кантом, існує в двох світах. З одного боку, поведінка людини детермінована законами природи, вона феномен, складник сенсильного світу, з іншого боку, вона – ноумен, оскільки здатна виходити за межі природної каузальності завдяки «трансцендентальній свободі». Отже, як ноумен людина володіє трансцендентальною свободою; як феномен вона свободною не є, оскільки не в змозі вийти з-під детермінації за законами природи. Але оскільки ці судження стосуються різних світів, то їх несумісність насправді є умовною, «скандалу протиріччя розуму із самим собою» тут немає. Людина-ноумен через здатність виходити за межі природної причинно-наслідкової детермінації виступає як автономний індивід, наділений «трансцендентальною», або моральною свободою, здатний до справді вільного вибору та вчинку [9, с. 64]. Сенсильний світ феноменів та інтелігібельний світ ноуменів не розділені нездоланною прірвою, оскільки принципи

інтелігібельного світу мають становити підстави буття у сенсильному світі, а ноуменальний характер людини мусить бути основою її феноменального характеру. Людина, ухвалюючи те чи інше життєве рішення, має виходити виключно з повелінь обов'язку, а не з обставин зовнішнього порядку (кар'єра, зиск та ін.) [8, с. 11].

Кант у своїй практичній філософії ділив людину на дві істоти: людина у нього опинялася громадянином двох світів. Як емпірична, або розумна істота, вона підпорядкована строго природній необхідності. Людина як духовна істота користується свободою і перетворює свій власний розвиток на мету. Згідно з Кантом, усе у світі має значення лише як засіб, і тільки людина – мета у собі самій [10, с. 53]. Як вказує мислитель: «чини так, щоб ти завжди відносився до людства і у своєму обличчі, і в обличчі будь-кого іншого як до цілі та ніколи не відносився би до нього тільки як до засобу» [11, с. 270]. І. Кант у практичній філософії прагнув знайти загальнозначущі і необхідні етичні закони, які визначають вчинки і життєдіяльність людей. Буття він розглядав як продукт творчої свободи людини, її діяльності. Тому в центрі його філософії – людина, сенс її життя, місце у світі, її цінності і т.д. [10, с. 52].

Таким чином, за Кантом, людина, з одного боку, належить до природи, а з іншого – до сфери моралі, моральної свободи і абсолютних цінностей. Будучи складником чуттєвого світу явищ, вона підпорядкована необхідності, а як носій духовності вона абсолютно вільна. Кант, ґрунтуючись на зазначеній вище відмінності, робить спробу систематизації філософської антропології, підрозділивши її, відповідно, на фізіологічну і прагматичну. Різниця між ними полягає у такому: фізіологічній антропології підлягає вивчення того, якою робить людину природа (якою вона створена, як вона розвивається і т.д.); на відміну від фізіології, прагматичне людинознавство робить предметом розгляду людину як вільно діючу істоту, намагається осмислити,

якою вона може стати в результаті власних зусиль. А оскільки не раз підкреслював Кант першорядне значення моральності в житті людини (в галузі моральності людина вже не підпорядкована необхідності, яка з невідворотною силою панує в сфері явищ; як суб'єкт моральної свідомості вона вільна), стає ясно, що в рамках її системи центральне місце повинна посісти антропологія прагматична [4, с. 80–81].

У Канта об'єктивно-загальне виявляється непізнаваним, ми не здатні про нього судити з достовірністю, але можемо формувати свої уявлення про нього, які б з реальними його прототипами випадково опинилися в чомусь схожими. Заслугою Канта водночас є те, що він уперше чітко розрізняє емпірично-загальне від «справжньої загальності». Перше пов'язане лише із суб'єктивною абстракцією того однакового, що лежить у полі досвіду людини, а друге від досвіду людини не залежить, воно поширюється і за межі «всякого можливого досвіду». Людина в філософії Канта через таке уявлення про загальне, по суті, виявляється не причетна до об'єктивно-загального змісту світу. Вона розглядається, з одного боку, як одне з явищ у світі природи і як будь-яке явище, включене у загальний зв'язок причинних залежностей, і підпорядкована необхідності. Але, як вважає Кант, з іншого боку, «щодо деяких здібностей» людина володіє причинністю особливого роду, яка здатна до власного розумодосягнення, а значить, людина в цьому відношенні випадає із загальної причинної зумовленості, виступає як безумовна істота, суб'єкт пізнання і мотивації поведінки, тобто здатна вільно ініціювати власний ряд причинності. Виходячи з різних підходів, ми приходимо до різного розуміння причетності людини до об'єктивно-загального. Розглядаючи людину як феномен, ми приходимо до того, що вона є вплетеною у загальний причинний взаємозв'язок, підпорядкований законам природи, а як ноумен – свобідна від цієї загальної необхідності, мимовільно

вершить свою долю і власні закони. Своєю чергою Кантом людина розуміється як ноумен [12, с. 35–36].

Як і для Декарта, для І. Канта, діяльність мислення, або *cogito*, здійснюється у формі «я мислю», що означає, що досвід логічно і граматично організований як «мій» досвід, тобто як досвід тієї чи іншої особи. Перш за все Канта цікавили об'єктивні підстави людського досвіду, тому він насамперед критикував розкриття деяких «невидимих», прихованих «механізмів» або «інструментів» свідомості, діяльність яких організовує і впорядковує людський досвід, роблячи його предметним, у кантівському сенсі об'єктивної представленості. У своїй філософії Кант не просто апелює до безпосередньої очевидності «Я», але робить цю очевидність робочим інструментом. Мислитель, по-перше, звертає увагу на двоїсту структуру самосвідомості, яка містить у собі два елементи, два «Я»: «1) Я як суб'єкт мислення (в логіці), що означає чисту апперцепцію (суто рефлексуючих Я) і про який ми нічого більше сказати не можемо, позаяк це абсолютно просте уявлення; 2) Я як об'єкт сприйняття, отже, внутрішнього почуття, яке містить у собі розмаїття визначень, що роблять можливим внутрішній досвід» [13, с. 365]. По-друге, Кант намагається визначити характер інтенціональності, даності обох «Я» у свідомості, знайти підставу для їх розрізнення в актах самосвідомості. Тобто фактично Кант є засновником абсолютно іншої моделі гносеологічної теорії особистості [14, с. 75–76]. На думку Канта, основною відмінною ознакою людини є наявність у неї самосвідомості. Завдяки цьому людина і являє собою індивідуальність, особистість. Як пише мислитель: «Та обставина, що людина може володіти уявленням про своє Я, нескінченно піднімає її над усіма іншими істотами, що живуть на Землі. Завдяки цьому вона особистість і через єдність свідомості у разі всіх змін, яких вона може зазнавати, вона одна і та ж особа, тобто Істота, за своїм становищем і гідністю абсолютно відмінна

від речей, які нерозумні, на відміну від тварин, з якими можна поводитися і розпоряджатися як завгодно. Це справедливо навіть тоді, коли людина ще не може вимовити слово Я: адже вона все ж має його в думці; і у всіх мовах, коли говорять від першої особи, завжди має мислити це Я, хоча б це свідомість самого себе (Ichheit) і не висловлювали особливим словом» [15, с. 21].

Свого часу Канта не задовольняла фундаменталістська орієнтація в осмисленні передумов і підстав пізнання, настільки властива мислителю XVII століття, в тому числі Декарту. Як обґрунтовано стверджує німецький мислитель, вихідне картезіанське положення «я мислю ...» по суті справи являє собою твердження догматичне, бо Декарт так і не помітив, що передумовою акту самосвідомості є сприйняття зовнішнього світу, а значить і визнання його існування. Кант виводить докази існування зовнішнього світу з актів суб'єктивності. Зруйнувавши натуралістичне уявлення про безпосередність розуму і буття, філософія Канта зробила аналіз проміжної ланки – самого суб'єкта, його активності в пізнанні – однієї зі своїх головних проблем. Основоположник німецької класики, таким чином, цим своїм кроком істотно змінює передумови всього філософствування: вперше не характер і структура пізнаваної субстанції, а характер і структура самого суб'єкта, що конституують як предмет знання, так і способи пізнання. Кант у ході свого дослідження доходить висновку, що «предмети повинні узгоджуватися з нашим пізнанням», переносить центр ваги в аналітиці пізнання на суб'єкт, істотно трансформували спосіб обґрунтування науки і наукового знання, прийнятий у філософії XVII століття. У цьому повороті сам Кант бачив цілком закономірний і природний розвиток тих тенденцій, які вже виявило в собі природознавство Нового часу. Німецькому мислителю представлялося явищем безсумнівно позитивним активна пізнавальна установка, що вимагає не споглядання, а випробування природи [14, с. 73–74].

Свою чергою у творчості Руссо мали місце зерна демократичного індивідуалізму, які у поглядах визначного представника німецького Просвітництва І. Канта знайшли сприятливий ґрунт. Кант, безумовно, у своїй філософській творчості підсилює ідею інтелектуальної автономії особистості, коли розглядає пізнання як діяльність, що діє відповідно до своїх власних законів, а суб'єкта, що пізнає, ключовим чинником, що конструює предмет пізнання, а не тільки визначає його спосіб [16, с. 88–89]. Гегель визнає, що в Кантівській філософії особливо цінна та ідея, що «людина знаходить у самій собі безумовно міцний, стійкий центр» [17, с. 444].

І. Кант характеризує свою епоху як вихід людини зі стану неповноліття, що розуміється як нездатність користуватися своїм розумом «без керівництва когось іншого». Головне, як вважав Кант, – звільнити людей від опіки з боку духовенства і уряду, а тому надає «інструкції», як діяти в будь-якій конкретній ситуації, і агітує надати «свободу» кожному для користування власним розумом у справах, що стосуються совісті. Якщо людина діє відповідно до свого приватного інтересу, керується власним розумом, несе відповідальність за свої вчинки, складається громадянське суспільство, за якого немає жодної потреби піклуватися про суспільний спокій і безпеку. Правова рівність громадян у такому разі забезпечується урядом лише юридично. Люди самі в змозі вибратися з невігластва, як вважав Кант, якщо ніхто не прагне навмисно утримувати їх у цьому невігластві. Згідно з Кантом, найважливішою умовою для цього є свобода публічного користування своїм розумом, тобто безперешкодне висловлювання своїх поглядів перед іншими людьми, яке теж забезпечується урядом [18, с. 137].

Отже, І. Кант у своїй філософії здійснив нову інтерпретацію людини як суб'єкта, що пізнає через розум, має свободу вибору вчинків як носій розуму, тому у нього індивідуалізм пов'язаний зі свобідною волею, що

передусе будь-якій дії. Таким чином, головна філософська проблема у Канта – це аналіз суб'єкта та його активності в пізнанні, причому характер та структура самого суб'єкта, що конституують як предмет знання, так і способи пізнання [19, с. 87].

Висновки. Особливу увагу І. Кант приділив темам духовності та пов'язаним з ними питанням добра і зла в людині, а також моральності як суб'єктивного чинника, адже лише присутній у людині моральний закон є засобом у виборі людини. Тому завдання людини – розвивати у собі моральні якості, самій себе вдосконалювати та виховувати,

постійно прагнути до добра, звідси віра філософа в нескінченне моральне самовдосконалення людини, яка аналогічна вірі у розум.

Окрім того, велика частина його філософії присвячена морально-природному індивідуалізму, згідно з яким людина належить до двох світів: світу природи, де вона феномен, частина сенсильного світу, та світу розуму, в якому вона ноумен, тобто здатна виходити за межі природної казуальності. Отже, лише людина як носій розуму має свободу вибору вчинків. Тому людина, згідно з Кантом, – це автономний індивід, наділений трансцендентальною або моральною свободою.

Анотація

У статті робиться спроба пошуку індивідуалістичних ідей у філософії І. Канта. У центрі філософії І. Канта – людина, сенс її життя, місце у світі, її цінності, а основною відмінною ознакою людини є наявність у неї самосвідомості.

Встановлено, що І. Кант відводить центральне місце проблемі особистості. Більше того, ідея особистості не просто розчиняється в індивідуалістичних концепціях, а розглядається ним у співвідношенні індивідуального – універсального в людині, так би мовити визначаючи допустиму міру того й іншого. Навколо цього співвідношення І. Кант складає цілий ряд проблем, оскільки зачіпаються як окремі наукові дисципліни, так і загальнокультурні, філософські та світоглядні уявлення про передумови та перспективи подальшого розвитку людства і природи. В результаті цього поняття особистості набуває все більшої значимості у подальшому розвитку філософії права. Тому філософія цього мислителя чи не вперше виходить за межі вирішення традиційних філософських проблем та теорії пізнання, тим самим визначаючи кордони індивідуалізму.

Виявлено, що особливу увагу І. Кант приділив темам духовності та пов'язаним з ним питанням добра і зла в людині, а також моральності як суб'єктивного чинника, адже лише присутній у людині моральний закон є засобом у виборі людини. Тому завдання людини – розвивати у собі моральні якості, самій себе вдосконалювати та виховувати, постійно прагнути до добра, звідси віра філософа в нескінченне моральне самовдосконалення людини, яка аналогічна вірі у розум.

Окрім того, велика частина його філософії присвячена морально-природному індивідуалізму, згідно з яким людина належить двом світам: світу природи, де вона феномен, частина сенсильного світу, та світу розуму, в якому вона ноумен, тобто здатна виходити за межі природної казуальності. Отже, лише людина як носій розуму має свободу вибору вчинків. Тому людина, за Кантом, розглядається як автономний індивід, наділений трансцендентальною або моральною свободою.

Ключові слова: індивідуалізм, індивід, ноумен, феномен, природа, антропологізм, духовність, моральність, І. Кант, Німецька класична філософія.

Pylypshyn P.V. Human-noumenon as an autonomous individual in the philosophy of law of I. Kant

Summary

The article attempts to find individualist ideas in the philosophy of I. Kant. In the centre of I. Kant's philosophy, there is a human, his life meaning, his place in the world, his values, and the main distinctive feature of man is that he has self-consciousness.

It is determined that I. Kant puts the problem of personality at the centre. Moreover, the idea of personality is not only dissolved in individualist concepts, but is regarded by him in correlation of individual – universal in a human, a sort of determining the permissible degree of both. I. Kant sets a range of problems around this correlation, since he deals with both individual scientific disciplines and common cultural, philosophical and worldview ideas about the preconditions and prospects for further development of humanity and nature. As a result, the notion of personality is becoming increasingly important in further development of the philosophy of law. Therefore, the philosophy of this thinker, almost for the first time, goes beyond the traditional philosophical problem-solving and the theory of cognition, and hence defining the boundaries of individualism.

It is defined that I. Kant paid special attention to the themes of spirituality and related issues of good and evil in man, as well as morality as a subjective factor, since only the moral law typical for a human is means of person's choice. Therefore, the goal of a man is to develop moral qualities, to improve and educate himself, constantly endeavour to good, hence the philosopher's faith in the infinite moral self-improvement of a human, which is similar to the belief in mind.

Moreover, the significant part of his philosophy is devoted to moral and natural individualism, according to which a human belongs to two worlds: to the world of nature – where he is a phenomenon, a part of the sensible world, and to the world of mind – in which he is a noumenon, thus he is able to go beyond the natural casualness. Hence, only a human as the bearer of reason has the freedom of actions' choice. Therefore, a human, according to Kant, is viewed as an autonomous individual endowed with transcendental or moral freedom.

Key words: individualism, individual, noumenon, phenomenon, nature, anthropologism, spirituality, morality, I. Kant, German classical philosophy.

Список використаних джерел:

1. Федорова Ю.Ю. Персонализм в отечественной гносеологии XX века и идеи И. Канта : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. Ульяновск, 1999. 166 с.
2. Шевченко З.В. Індивідуалізм як складник розвитку демократії : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2005. 228 с.
3. Кант И. Сочинения: В 6 т. Москва : Мысль, 1966. Т.VI. 743 с.
4. Гибадуллина Н.И. Личность как способ человеческой экзистенции : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11. Чебоксары, 2006. 195 с.
5. Слободянюк Л.М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2007. 184 с.
6. Benn Stanley I. A Theory of Freedom. Cambridge : Cambridge University Press, 1988. 338 p.
7. Петров Э.Ф. Эгоизм. Философско-этический очерк. Москва : Наука, 1969. 207 с.
8. Кант И. Трактаты и письма. Москва : Наука, 1980. 696 с.
9. Бандурка А.С. Ціннісні засади та операційні принципи мультикультуралізму (аспект філософії культури) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури». Харків, 2012. 227 с.
10. Ботвинова А.В. Духовность и гуманизм в открытом обществе: социально-философский анализ : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. Москва, 2004. 320 с.

11. Кант И. Сочинения: В 6 т. Москва : Мысль, 1965. Т. IV(1). 544 с.
12. Коромыслов В.В. Сущность человека и проблема всеобщего : дис. ... кандидата философских наук : 09.00.01. Пермь, 2007. 207 с.
13. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. Соч. Т. 6. Москва : Мысль, 1966. 743 с.
14. Хайруллин А Г. Социально-философский анализ генезиса личности и ее свободы : диссертация ... доктора философских наук : 09.00.11. Уфа, 2000. 259 с.
15. Человек. Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. XIX в. Москва, 1995. 528 с.
16. Корх О.М. Проблема індивідуалізму (історико-філософський аналіз) : дис. ... д-ра філософ. наук : 09.00.05. Дніпропетровськ, 2002. 396 с.
17. Гегель Г.В.Ф. Сочинения. Москва : Соцэкзиг, 1935. Т. XI. 527 с.
18. Данилова М.И. Индивидуализм (История и современность) : дис. ... д-ра филос. наук : 24.00.01. Москва : РГБ, 2005. 227 с.
19. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем. Москва : Мысль, 1994. 591 с.